

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОЇ ДВОЇНИ

Лиса Г. І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті аналізуються семантико-синтаксичні умови, що привели до перебудови граматичного числа в українській мові, зокрема втрата двоїни як граматичної субкатегорії на матеріалі часткового випадку вживання давньої двоїни – конструкцій з двома іменами та анафоричної двоїни в текстах старослов'янської і давньоруської мови XI-XIII ст.

Ключові слова: категорія числа, двоїна, анафорична двоїна, конструкції з двома іменами, давньоруська мова.

В статье анализируются семантико-синтаксические условия, приведшие к изменению в системе грамматического числа в украинском языке, в частности утрата двойственного числа как грамматической субкатегории на материале частного случая употребления древнего двойственного в конструкциях с двумя именами и анафорического двойственного в текстах старославянского и древнерусского языков XI-XIII в.

Ключевые слова: категория числа, двойственное число, анафорическое двойственное, конструкции с двумя именами, древнерусский язык.

In article the semantico-syntactical conditions which have led to change in system of grammatical number in the Ukrainian language, in particular loss of dual number as grammatical subcategory on a material of a special case of the use ancient dual in designs with two names and the repeating dual in texts of Old Slavic and Old Russian languages XI-X III are analyzed century

Keywords: Number, dual number, the repeating dual, designs with two names, Old Russian language.

У дослідженнях, присвячених двоїні, конструкції з двома іменами, пов'язаними сполучником (або без нього), майже не розглядаються, оскільки двоїна вивчається як морфологічна категорія з погляду формального її вираження, а подібні конструкції виявляють значення двоїстості як синтаксичні категорії через відношення суб'єкта дії до дії, взаємозв'язок способів вираження суб'єкта та предиката, форми узгодження з підметом атрибутів. Визначення семантико-синтаксичних умов використання двоїни в цьому типі сполучень, з'ясування часу набуття ними значення множинності дають цінний матеріал для встановлення закономірностей і хронології втрати двоїни як синтаксичної категорії, розуміння заміни двоїни множиною.

Існує думка, що походження двоїни взагалі прямо не пов'язане з ідеєю числа і рахунку, головним використанням двоїни було еліптичне, і відповідно її закінчення мало значення 'з, разом з', передавало ідею спільності, тісного невизначеного зв'язку осіб або предметів, що в пізній індоєвропейській системі викликало тенденцію до регулярного відновлення членів еліптичної двоїни [5; 15; 16]. Деякі дослідники пов'язували цей тип дуальних конструкцій з поняттям божественних *dvandva*, яке ще в праіндоєвропейській системі використовувалося переважно для найменування парнопов'язаних божеств і створювало "структурну модель-формулу зі значенням узагальнення і сакральної ідеалізації" [15, с. 249-253; 16, с. 159-161]. При цьому значення спільності, виражене *dvandva*, не завжди можна ототожнювати з парним (збірним) значенням, хоча припускають, що конструкції *dvandva* з'явилися як образна фігура, основа образу якої полягає в зближенні з парними позначеннями [7, с. 100]. Безпосередню реалізацію конструкції *dvandva* в давньоруській мові знаходять у Казанні про Бориса і Гліба, в якому використання двоїни є граматичним виявом традиційної символіки двоїстості [5, с. 44-45; 7, с. 102]. Первинну двоїстість субстанції, що зливається в єдність, убачав у двоскладних найменуваннях О. О. Потебня, типологічним аналогом яких він також вважав *dvandva*, що прямо співвідносилось зі значенням узагальненості [11, с. 217, 415].

Аналізуючи конструкції, в яких сполучення двох імен може становити однорідні підмети, підмет, виражений лексично нерозкладним сполученням з орудним асоціативним, важливо встановити співвідношення форм узгоджуваних слів, зокрема іменників, які можуть виступати в ролі прикладки при двох іменах, пов'язаних сполучником, а також особових займенників, дієслів та прикметників (неособових займенників, дієприкметників), тобто синтаксичного оточення словосполучення двох імен. Як і в конструкціях з числівниками *дѣва / оба*, при розгляді цих зворотів контекст не має обов'язково враховуватися, оскільки мова завжди йде про дві особи, рідше два предмети, і тут вирішальним є саме взаємозв'язок компонентів у сполученні "іменник + сполучник + іменник" та їх оточення. Контекст необхідно враховувати, коли діючі особи прямо не названі, назви діячів не становлять чітко окресленого словосполучення, взаємність дії чи спільність її виконання можна встановити лише за допомогою контексту. У цьому разі треба враховувати граматичні форми слів у кількох синтаксичних позиціях, зокрема: 1) прикладка при двох іменах або два імені в ролі прикладки (форми іменника та особового займенника); 2) особові форми дієслова-присудка; 3) іменний складений присудок (форми іменників, прикметників, дієприкметників, числівників, займенників у ролі іменної частини та форма дієслова-зв'язки); 4) означення при однорідних підметах або підметі, вираженому сполученням називного з орудним; 5) анафорична двоїна при конструкціях з двома іменами.

Два імені можуть виконувати роль прикладки або означуваного прикладкою члена речення. При цьому виділяються дві синтаксичні позиції: 1) два імені зі сполучником або без нього виступають у ролі підмета і 2) такі самі конструкції в ролі додатка.

У першій позиції іменник звичайно має форму двоїни у "класичних" старослов'янських пам'ятках і старослов'янських текстах давньоруської редакції, напр.: *идете иѣковъ ноанъ с[вѣ]на зеведеова* (XI Ас 157, те саме в давньоруських списках Євангеліях XI-XII ст.), *павель и тимофѣосъ раба іссъ хсва* (А XIII-XIV 58); пор. також в оригінальних давньоруських текстах: *и призваша ц[а]рѣа василии и константинъ* (сп 1377 ПВЛ 108), *моа сыновча игорю и всеволоде* (СП 27) та ін. Як видно з наведених прикладів, іменник-прикладка, незалежно від позиції стосовно сполучення двох однорідних підметів, має форму двоїни.

Коли сполучення з двох імен виконує роль додатка, іменник при ньому, як правило, має форми непрямих відмінків двоїни. Так, форми род.-місц. дв. засвідчують тексти старослов'янської мови давньоруської редакції: *с[вѣ]тою ап[осто]лоу варфоломеа и варнавы* (1057 ЄО 276), *с[вѣ]тою безмездникоу и чудтворцю козмы и дамнана* (до 1117 XII ЄМ 201, ЄД 249), *с[вѣ]тою о[т]ь[ц]оу кѣфимыа и феоктиста* (XIII ЖС 345); пор. також у давньоруських оригінальних текстах: *с[вѣ]тою м[оу]чн[и]коу бориса и глѣба* (сп 1377 ПВЛ 222). Однак замість очікуваної форми двоїни в аналогічних контекстах ці пам'ятки представляють і форми множини, починаючи з найдавніших відомих, напр.: *с[вѣ]т[ы]хъ англъ миханіау и гавриау* (XI ЄР 20), *с[вѣ]т[ы]хъ ап[осто]лѣ петра и павѣла* (XI-XII СП 247), *твоихъ оугодникѣ петра и павѣла* (242), *стра с[вѣ]т[ы]хъ микѣ домета и диогена* (1057 ЄО 227) та ін. Найчастіше такі сполучення з формами множини широко представлені саме в заголовках читань та місяцеслові, а також в давньоруському оригінальному творі – "Повісті минулих літ": *при тѣхъ же ц[а]рѣхъ Лва и Александра (32), град твоихъ тѣрова и пиньска* (258) та ін. Показником значення двоїстості виступають означення, які узгоджуються в числі з іменником-прикладкою. Якщо ж воно відсутнє, форма іменника набуває двозначності, оскільки зн.дв. та род.-зн. одн. ч.р. мають спільну форму, напр.: *таша тако же такава и ноана сна зеведѣва* (XI Ас 100); *и приставивъ ... стронтеля тоу папула и андрѣю* (XIII ЖС 215), *пронесоша стаа стрспца бориса и глѣба* (ПВЛ 181) та ін. Характерними є форми дав.-ор. двоїни для давньоруських пам'яток, напр.: *блговѣрьными црѣма константиноу и маврикианоу*

(1057 ЄО 242), *со црѣма Грцкима со Шленомъ и Александромъ* (сп 1377 ПВЛ 30) і под. Проте ці самі пам'ятки засвідчують і форми множини замість двоїни іменника-прикладки, пор.: *чадомъ своимъ Лаврѣнтикѣ и Варварѣ* (до 1288 КС 37), *иземахом князи Асмадука и Ваоука* (СП 1377 ЛЛ 248). Правда, в пізніх списках давньоруських пам'яток подібні форми можуть бути привнесені останніми переписувачами, для мовлення яких це вже було нормою.

І старослов'янськими, і давньоруськими текстами фіксуються неузгоджені за відмінком форми, коли іменник-прикладка (з означенням) виступає у формі дав.-ор.дв., а назви осіб, які утворюють сполучення і яких стосується прикладка, – у род.-місц., зн., напр: *с[ва]т[ы]мѣ безмездьникомѣ коузьмы и дьмыгана* (XI ЄР 1), *с[ва]т[ы]ма о[тъ]цѣма аѳанасиѣ и курна* (13); *и чадома кго Володимера и Ростислава* (ПВЛ 208), *каръ со штрокома своимѣ каринъ и ноумеръганъ* (1280 НК 272), *о Ромѣ и Римѣ близнецема црствовавшемѣ в Ромѣ* (XI сп XIII-XIV ХА 4) і под. У прикладах з Реймського євангелія XI ст. така розбіжність відмінкових форм у сполученні може пояснюватися тим, що подібні формули звичайно використовують родовий відмінок, і, отже, могло відбуватися накладання двох узвичаєних формул (*памать с[ва]того та памать с[ва]тому*) при переписуванні або редагуванні списків. Деякі дослідники вбачають форми двоїни антропонімів у таких конструкціях, пов'язуючи їх з ідеєю божественних dvandva [2, с. 102; 15, с. 249-253; 16, с. 159-161; 5, с. 43-47; 6, с. 193-194]. Як зазначав О. Жолобов, форми двоїни тут “мають суфіксоїдний характер, імена двійці утворюють синтаксему, яка морфологічно може не підкорятися синтаксичній логіці контексту” [5, с. 41]. К. Ліукконен реконструює найбільш частотні вживання таких конструкцій: *свѣтѣ апостола Петра и Павла, свѣтѣ апостола Петра и Павла, свѣтѣма апостола Петра и Павла*, підкреслюючи, що імена найчастіше вживаються у формах наз.-зн., іноді род.-місц., тоді як дав.-ор. у слов'янських мовах відсутній [16, с. 159-160]. Напевне, можна брати до уваги подібний значеннєвий аспект, враховуючи певний вплив на формування окремих типів зворотів з порушеним узгодженням і вбачати форми двоїни антропонімів. Однак навряд чи можна цей аспект абсолютизувати і всі аналогічні конструкції зводити до вираження поняття dvandva, оскільки не завжди антропоніми мають форму, яку можна ототожнити з формами двоїни. Якщо з наведених вище прикладів дуальну форму можна визначати в ЄР 13 або ПВЛ 208, то випадки з ЄР 1, НК 272, ХА 4 аж ніяк не можна віднести до будь-якого відмінка двоїни. Звертає на себе увагу приклад з ЄР 4, де при прикладці у формі дав.-ор. дв. антропоніми вжито в род.одн., в інших прикладах у принципі теж може бути род.одн. власних назв. Можливо, тут знайшла вияв тенденція заміни родового присвійного давальним, відома в старослов'янській мові, що привела до синкретизму в балканських мовах род.-дав. в одну граматичну категорію [3, с. 9; 1, с. 460-461].

У сполученні з двох антропонімів іменник-прикладка або субстантивованій прикметник у цій ролі може мати також форму однини, формально стосуючись першого з них: *при архѣрѣвѣ анѣ и кѣфѣ* (XI ЄР 4), *страс. с[ва]того зиновна и зиновиѣ* (до 1117 ЄМ 174), *со всакимъ и великимъ црѣмъ Гречьскимъ съ Васильємъ и Константином* (сп 1377 ПВЛ 72), хоч іменник позначає обидві особи. У таких випадках може переважати узгодження формально-граматичне за формою першого позначуваного (або стрижневого) слова.

Близькими до конструкцій з двома антропонімами та до конструкцій з вільною двоїною, точніше – проміжними між ними, виявляються звороти з іменами, що позначають якихось загальновідомих осіб, які завжди мисляться та згадуються разом (напр., сини Зеведея, апостоли Петро й Павло та розбійники, розп'яті з Ісусом Христом – з Нового завіту, святі мученики, канонізовані вже в Київській Русі, брати Борис та Гліб, літописні волхви і под.). Іменник, який позначає таких осіб, у пам'ятках церковнослов'янської мови та давньоруських оригінальних звичайно ставиться у двоїні, незалежно від того, називаються вони в тексті чи ні, напр.: *в[ог]а распѣти видѣти и се же съ разбонникомѣ* (XI ГБ 61), *и м[а]ті сноу зеведѣвоу* (1164

ЄД 240); *агла ли ва нареку чавка ли ва именуя цря ли князя ва проглаголю* (XII УЗ 25), *просдавъ... показати побѣдоу и троудъ великъ по братоу своєю* (1271 Пар 260 і под. Близькими до вільної двоїни є обставинні конструкції з просторовим значенням з іменниками та прийменником *межи*, де форма іменника виражає реальну кількість, тобто два, пор.: *соущю ємоу межо рѣками* (АХШ 8); *а княжо межи мостом* /XI-XII Выс II 297), *ста межи валом* (1377 ЛЛ 227) і под. Іменник у таких зворотах у старослов'янських та давньоруських текстах має, як правило, форму дав.-ор. дв., хоча і в цих конструкціях форми двоїни заступаються формами множини або однини, правда, в пізніших пам'ятках, пор.: *ставшимъ межи валомъ* (1377 ЛЛ 220), *посла Володимеръ Споватъ... межи валы* (227).

У позиції підмета можливі лексикалізовані сполучення, до складу яких входять тавтологічні структури типу *дроугъ дроуга, дроугъ съ дроугомъ, братъ брата, братъ братоу* і под. Елементи таких сполучень не втрачають номінативного значення і позначають спільність, взаємність дії двох осіб. Узгодження тут можливе в усіх трьох числах. Напр., *сважетъ дроуга дроуга* (I229 СГ 22), *рекоста бо братъ брату* (СПШ 17), *и начнетъ брат брата заколати* (1425 ЛП 19). У подібних зворотах можливе подвійне узгодження за реальним значенням та формально-граматичне за формою стрижневого слова. А заміна двоїни множиною (оскільки мова йде про двох осіб) могла вказувати на заміну значення двоїстості значенням множинності.

Надзвичайно цінний матеріал щодо встановлення процесів, що привели до втрати значення двоїни як граматичної категорії, дають атрибутивні та предикативні словосполучення, в яких у ролі означуваного або підмета виступають словосполучення двох імен зі сполучником або без нього. Означення у формі двоїни при конструкціях з двох антропонімів можуть уживатися у двох позиціях: 1) безпосередньо стосуватися двох імен, означаючи все сполучення, напр.: *страстою паула и оулнаны* (XII ЄМ 192), *со възлюблєныма нашима варнавою и павлѣмъ* (XII АХ 14); *стою сергина и вакха* (XII УС 125); 2) узгоджуватися з іменником-прикладкою, який пояснює словосполучення з двох імен і має форму двоїни, пор.: *итаква илюана с[ы]на зеведеєова* (XI Ас 100), *благовѣрными црма константиноу и лавринианоу* (1057 ЄО 242), *помози рабома своимъ петрилови варнаве* (XIII ДНСК 119) та ін. У таких конструкціях означення може мати форму однини, стосуючись усього сполучення, але узгоджуючись за формою лише з першим з імен, напр.: *староу сущоулавраимоу и саррѣ* (сп. XV СЗБ 80), а також множини: *до Диокланта и Максима неpravныхъ и хсхульныхъ* (XI сп XIII-XIV ХА 29), що є характерним свідченням втрати значення двоїни.

У ролі означення можуть виступати активні і пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу, що, як і прикметникові та займенникові означення, позначають або все сполучення з двох антропонімів, або узгоджуються з іменником-прикладкою при двох іменах, незалежно від позиції стосовно них, напр.: *видѣ симона и андрѣ брата симона въмещюща мрѣжа* (XII ЄМ 54), *съ възлюблєныма нашима варнавою и павлѣмъ чавкома прѣдавшима дши свои за има га нашго* (XII АХ 14). Трапляється також форма однини дієприкметника, який, однак, стосується обох імен: *пришьдѣшю агрипѣ и вернию* (XII АХ 37). З XIII ст. засвідчується форма множини замість закономірної двоїни: *старѣишинѣ и законникоу отходящимъ особѣ* (XIII ЖС 37), *жрѣба и тельца видимъ кѣде и рождени* (1270 ЄС 96). При цьому слід зазначити, що означення перед сполученням з двох назв може мати форму однини, пояснюючи перше з названих імен, тоді як означення після цього сполучення звичайно має форму двоїни або множини, пор.: *пришьдѣшю агрипѣ и вернию съ велиєю гърдостью възшьдѣшема въ послушанище* (XII АХ 37).

Як відомо, формальне уподібнення підмета і присудка – найдавніша синтаксична норма структури двоскладного речення, в якому форми числа і роду регулюються підметом, а форма особи – підметом та присудком. Відхилення від формально-граматичного узгодження в числі виявляються насамперед у смислового (логічного) узгодженні. Як свідчать дослідники в галузі

історичного синтаксису, в давньоруській мові більшою мірою, ніж у сучасній, допускалося відображення в присудку реальної одиничності чи множинності діячів, усупереч граматичній формі числа в підметі [10, с. 317]. Однак у цьому разі змістове узгодження було граматично зумовлене, воно залежало від лексичного складу та семантико-граматичної природи підмета [8, с. 86]. Подвійне узгодження (формально-граматичне і смислове) допускали всі типи лексично неоднорідного підмета, зокрема представленого сполученням двох імен.

Особові форми дієслова в ролі присудка фіксують і закріплюють у межах речення граматичне значення двоїни як синтаксичної категорії паралельної категоріям однини та множини. Через дієслівні форми відтворюють своє специфічне значення двоїстості такі засоби вираження суб'єкта дії, як словосполучення, що поза реченням, контекстом можуть не виявляти значення двоїстості, тобто сполучення двох імен в однині, пов'язаних сполучником або без нього, у складі підмета, стосовно якого особові форми дієслова-присудка є показниками значення розчленованості множини на два. За спостереженнями деяких дослідників, у старослов'янській мові дієслово при підметі, вираженому сполученням з двох імен, може мати форму двоїни та однини, якщо мова йде про осіб (живих істот), і лише форму однини, коли мова йде про неживі предмети, зокрема абстрактні поняття, що не відбиває особливостей старослов'янської мови, а пов'язане з впливом грецького оригіналу на слов'янський переклад [4, с. 97; 8, с. 86]. Справді, старослов'янські тексти, зокрема і давньоруської редакції, містять такі конструкції, напр.: **НЕБО И ЗЕМЛЯ ПРЕДЕТЬ** (до 1117 ЄМ 6), **КРІПОСТЬ ТВОЯ И СИЛА. ЧРВЬМЪ ПОКОИШТ БЫВАЕТЬ** (Зб 1076 38) і под. Однак це твердження не зовсім коректне, оскільки ці самі тексти представляють приклади і з формою двоїни дієслова при сполученні двох назв, що позначають неживі предмети, можливі паралельні форми, причому незалежно від позиції, пор.: **НЕБО И ЗЕМЛЪ МИМОНДЕТА** (до 1117 ЄМ 133; XIII ЄХ 125), **СРЪТНОСТА СЯ ПРАВДА И МИРЪ** (А-ХІІ 8), **ЗЕМЛЯ И МОРЕ САМА СЕБЪ ДАЮШТА... СХОДИТА СЯ** (ХІ ГБ 59) та ін. Обстеження 20 текстів старослов'янської мови давньоруської редакції та старослов'янських показало, що в подібних сполученнях переважають форми двоїни. Характерним у цьому стосунку є свідчення Іпатіївського літопису – давньоруського оригінального твору за сп. 1425 р.: **МУЖЕСТВО И ОУМЪ В НЪМЪ ЖИВАШЕ ПРАВДА ЖЕ ИСТИНА С НИМЪ ХОДАСТА** (206) – пізній приклад з паралельними формами множини та двоїни в одній функції, що може вказувати на втрату двоїною свого значення і взаємозамінність форм множини та двоїни, які стають синонімічними. Крім того, слід зазначити, що форми однини дієслів-присудків при однорідних підметах досить поширені і в пізніших давньоруських та староукраїнських пам'ятках, не пов'язаних із грецькими оригіналами, зокрема в грамотах, що дозволяє вбачати в подібних випадках дещо іншої тенденції, а не тільки зв'язок з грецьким оригіналом.

Разом із тим, і при підметі, вираженому сполученням двох назв осіб присудок може вживатися в однині, напр.: **ПРИДЕ МАРИЪ МАГДАЛЫНЪ И ДРОУГАЪ МАРИЪ** (ХІ Ас, Мар, Зоґр, Сав – Мт. 28.1), **ИДЕ ЖЕ ПЕТРЪ И ДРОУГЫИ ОУЧЕНИКЪ** (1164 ЄД 24), **ПРИДЕ ВОЛОДАРЬ И ВАСИЛКО НА ДАВЫДА** (1377 ЛЛ 267). Як свідчить аналізований матеріал, така конструкція з'являється не лише в пізніх списках (як ЛЛ чи ЛІ), а фіксується і в старослов'янських та давньоруських старослов'янської редакції ХІ-ХІІІ ст. Звичайно в подібних словосполученнях беруть участь іменники, однорідні або близькі за типом лексичного значення (напр., обидва – назви осіб, обидва – назви абстрактних понять і под.) [див. ще: 13, с. 34].

При однорідних підметах зі значенням особи, як і при конструкціях з орудним соціативним, можливі коливання в узгодженні, особливо якщо в реченні вживається кілька присудків. Перший присудок міг вживатися у формі однини, узгоджуючись з найближчим підметом, а наступні – з усією сукупністю діячів – у двоїні. У цьому разі допускається трактування другого присудка як предикативного центру нового, неповного речення [10, с. 377].

Як свідчать дослідження з історичного синтаксису, орудний соціативний міг виступати в ролі складової частини підмета або як додаток. Граматичним показником його різної синтаксичної функції була числова форма присудка та порядок слів. Орудний спільності (сумісності), який

безпосередньо стояв за називним, становив із ним одне ціле, а все словосполучення служило підметом, присудок узгоджувався з ним у множині [10, с. 23]. Найчастіше конструкція з орудним соціативним уживається на позначення спільності, сумісності без явного підпорядкування одного підмета іншому [14, с. 33]; за наявності особи, що супроводить суб'єкт, дієслово узгоджується в числі саме із суб'єктом: якщо суб'єкт в однині, тоді і дієслово вживається в однині, незважаючи на те, що суб'єкт діє по суті не один: *и иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава* (сп 1377 ПВЛ 144). Форми однини дієслова, тобто узгодження з першим іменником у сполученні, можливі при однорідних підметах: *иде Аскольдъ и Диръ на греки* (20) тощо.

Можливі в таких конструкціях паралельні форми дієслова – дієслово перед сполученням двох імен має форму однини, а дієслово, що стоїть після цього сполучення – форму двоїни, вказуючи на сукупного діяча: *въ лѣто 6395 Левонъ царствова... и братъ его Александръ нже царствоваста лѣтъ 20 и 6* (сп 1377 ПВЛ 24). У цьому разі переважає формально-граматичне узгодження підмета з присудком, що ще не було показником втрати двоїни, а лише свідчило про можливість різних принципів узгодження підмета та присудка.

Складений присудок може включати як іменну частину іменник, прикметник або дієприкметник. Звичайно в текстах XI-XIII ст. старослов'янської та давньоруської мов у сполученні з двох імен і дієслово-зв'язка, і іменна частина, виражена іменником, прикметником або дієприкметником, мають форму двоїни, координуючи зі складним підметом – поєднанням двох імен, що є носієм значення двоїстості: *иродъ же и пилатъ баста вражду имоуща межю собою* (XIII ЄХ 147), *великии же отьць Феодосии приемъ о(т) него поущенаго брата бѣста бо единодъшна и единоумьна. Въздъшюща сама на сѧ* (XIII ЖС 139) і под. Субстантив-іменна частина складеного присудка, як правило, має форму двоїни: *бѣста же си друуга иродъ и пилатъ* (Є-XII 118). Проте можливе й розходження числових форм допоміжного дієслова та іменної частини: *бѣ отьць его и мати чоудѧща сѧ* (XI ЄР 32), *бѣ же тѹ мрьѧ магдалыни и друугаѧ мрьѧ сѣдѧщи прѧмо гробоу* (1164 ЄД 240), *матери благынамъ си сѹтъ чистота и милостыни* (Зб 1076 302).

Анафорична двоїна при сполученні двох імен у текстах старослов'янської та давньоруської мов наявна в тих самих позиціях, що й у кількісно-іменних сполученнях з числівником *два*, тобто в анафоричній двоїні виступають практично всі класи відмінюваних слів, які стосуються попередньо згаданих двох імен. Анафоричний характер двоїни виявляється у вживанні займенника у формі двоїни, який замінює у висловленні попередньо згадуваних двох осіб, рідше два предмети, напр.: *посъ свѣтъъ твои и истинуу твою та ма настависте и въведоста ма въ гороу стою* (XI ПТ 66). За анафоричної позиції займенника-підмета дієслово-присудок узгоджується з ним у числі. Таке узгодження порушується, коли в ролі підмета виступає займенник 2 ос, оскільки цей займенник у наз.-зн. втратив форму двоїни ще в дописемний період. Напр.: *пріде марѣ магдалыни и друугаѧ маріѣ відѣтъ гроба... анїлъ рече женама не вонта сѧ вы. вѣдѣ бо ѣко нса распѧтаго. ништѣта... прідѣта и відіта мѣсто...* (XI Ас 222) і под. У цих конструкціях можлива заміна форм двоїни множиною займенника, хоча іменник, який позначає обидва імені та узгоджувані з ним слова мають форму двоїни. Дослідивши різні списки Казання про Бориса і Гліба, М. Ремньова встановила, що займенник 2 ос. мн. *вы* замість двоїни вживається у функції вокатива і що немає контекстів, де б при звертанні використовувався займенник у двоїні. Там, де немає звертання, як правило, наявний займенник у двоїні *ва*. Очевидно, для автора і переписувачів пам'ятки варіювання *вы* – *ва* стало правилом, певною нормою, що носить стилістично-функціональний характер – розрізнення вокатива та номінатива, виділення в насиченому формами двоїни тексті звертання до святих мучеників, похвали їм. Сам факт такого варіювання, як справедливо підкреслює дослідниця, свідчить про нерозрізнення займенників *вы* і *ва* в їх протиставленні за числом, це лише стилістичні варіанти, не відмінні за змістом. “Таке чергування могло з'явитися лише під пером людини, в чийй граматичній свідомості не було уявлення про розрізнення трьох чисел” [12, с. 63-64].

Особливий випадок анафоричної двоїни у зв'язку зі сполученням двох імен становлять конструкції, в яких використовуються числівники *дѣва / оба*, тобто самого сполучення з двох імен виявлялося недостатньо для вираження значення двоїстості: *пѣтръ нѣдрогугин оученикъ нѣдѣста къ гробоу течѣста оба вкоупі* (1164 ЄД 243).

Порушення правильного використання анафоричної двоїни має різні вияви: із загальної схеми може випадати дієслово, тоді як інші елементи словосполучення, які стосуються попередньо названих двох імен, мають форму двоїни, напр.: *костантинъ н василии црствова при сею крсти сѧ володимиръ* (1280 НК 574). Свідченням руйнування двоїни може бути порушення її в анафоричній позиції, коли повторюється первинна назва, яка пояснюється двома іменами, але вже у формі множини, напр.: *бѣста обаполы пещеры монастыря от вѣстока кательскын. н от запада схоларевъ капла воды нѣ сниде тѣмъ ж монастыремъ* (XIII ЖС 377). Вказівні займенники в аналізованих текстах, які звичайно заміщають назви двох осіб-суб'єктів дії, є показниками анафоричної двоїни, виступаючи тією ланкою, що поєднує це висловлення з попереднім, де наявність двоїни безпосередньо мотивується сполученням з двох імен: *послахомъ оубо нудоу н сплоу н та сповомъ съказающа се* (XII АХ 14).

Пам'ятки досить часто передають анафоричну двоїну в широкому контексті. Іноді вона виходить за межі свого первинного вжитку (напр., Казання або Похвала Борису і Глібу). Одним з поширених способів вираження підмета в анафоричних реченнях у подібних текстах служить іменник без супровідних вказівних займенників, так що анафоричний характер двоїни в цих реченнях залишається зовнішньо невираженим [9, с. 182]. Так, у згаданому Казанні про Бориса і Гліба в ролі підмета використовуються іменники у двоїні – *брата, моученика, оугодьника, стратотърпыца* та субстантивованій прикметник *свѣтаа* без повторення назв осіб, які вони пояснюють. Як зазначає А. Йорданський, у силу загальновідомості перших давньоруських святих форми двоїни іменників, які їх називають, витримуються протягом широкого контексту, переростаючи частково у своєрідний стилістичний прийом вираження стійкості і обов'язковості неподільного цілісного образу двох братів-мучеників [9, с. 183]. У плані узгодження з такими підметами в подібних випадках дієслова-присудки та означення також уживаються у двоїні.

За своїм значенням анафорична двоїна становить проміжну ланку між сполученнями з вільною двоїною та кількісно-іменними конструкціями з числівником *дѣва* і внаслідок цього зазнає впливу цих обох конструкцій [9, с. 22]. Особливості узгодження при анафоричній двоїні відбивають коливання у використанні форм двоїни, вказуючи тим самим на втрату значення двоїстості.

Як показало дослідження, уже в період написання найдавніших писемних східнослов'янських пам'яток у конструкціях при двох іменах спостерігається порушення правильного вживання двоїни. З XI-XII ст. при цих конструкціях, які становлять однорідні підмети або підмети, виражені синтаксично нерозкладним сполученням з орудним соціативним, а також виступають у ролі додатка, синтаксичне оточення (іменники-прикладки, дієслова-присудки, означення, виражені займенниками, прикметниками, дієприкметниками) замінює форми двоїни формами множини, передусім у наз.-зн., тоді як у род.-місц. та дав.-ор. паралельні форми множини замість двоїни з'являються в текстах давньоруської мови з XIII ст. Можливість різних принципів узгодження – формально-граматичного та змістового – робила допустимим уживання форм однини та двоїни при лексично неоднорідному підметі, що сприяло розхитуванню значення двоїстості.

Заміна форми двоїни дієслова-присудка множиною або однією при підметі, вираженому сполученням назв двох осіб зумовлюється двома процесами, які накладалися один на другий. З одного боку, заміна двоїни множиною може свідчити про зміни в значенні форм двоїни як синтаксичної категорії, тобто про появу нового значення множинності, вираженого старими формами двоїни іменника чи займенника, які стосуються сполучення двох імен. У заміні

форм двоїни одноною виявляється інший процес, пов'язаний із механізмом поєднання підмета та присудка залежно від вираження і значення підмета: якщо підмет, лексично неоднорідний, зі значенням особи, то участь суб'єкта в дії граматично може виражатися за допомогою числа дієслова-присудка, тобто визначається головний діяч і супровідний; двоїна дієслова вказувала на рівноправність, рівноцінність участі обох суб'єктів у дії, а отже, поява множини замість двоїни в такому разі свідчила про втрату значення двоїни.

Процес руйнування двоїни накладався на процеси, які відбувалися в синтаксичній будові мови, зокрема у сфері узгодження підмета та присудка, перебудові в системі дієслова (зокрема руйнування системи форм минулого часу, втрата дієвідмінювання дієсловом *быти* у функції зв'язки, перетворенням дієприкметника на невідмінювану форму – дієприслівник і под.).

Література

1. Граматика на старобългарски език. – София: БАН, 1991. – 606 с.
2. Гуйер О. Введение в историю чешского языка / О. Гуйер. – М., 1953.
3. Дуриданов И. Старобългарският език в синхрония и диахрония // Славянска филология. – София, 1988. – Т. 19. Езикознание. – С. 5-18.
4. Ермакова М. И. Двойственное число в серболужицких языках (на материале памятников XVI-XVIII вв.) // Исследования по серболужицким языкам. – М.: Наука, 1970. – С. 44-110.
5. Жолобов О. А. Развитие категории числа: динамика отношений двоичности // Славянская филология: Имя и глагол в исторической перспективе: Научн. труды Латв. ун-та. – Рига, 1991. – Т. 558. – С. 33-48.
6. Жолобов О. А. Древнерусские модификации “божественных dvandva” по материалам Успенского сборника XII-XIII вв. // Древнерусский язык домонгольской поры. – Ленинград, 1991. – С. 193-211.
7. Жолобов О. А. Сдвоенные именованья в древнерусском языке // Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 99-102.
8. Златанова Р. Структура на простото изречение в книжовния старобългарски език / Р. Златанова. – София: БАН, 1990. – 204 с.
9. Иорданский А. М. История двойственного числа в русском языке / Анатолий Михайлович Иорданский. – Владимир, 1960.
10. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис: Простое предложение. – М.: Наука, 1978. – 447 с.
11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М., 1941. – Т. III-IV. – 243 с.
12. Ремнева М. Л. Литературный язык Древней Руси: Некоторые особенности грамматической нормы / Марина Леонтьевна Ремнева. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 142 с.
13. Ходова К. И. Падежи с предлогами в старославянском языке / К. И. Ходова. – М.: Наука, 1971. – 192 с.
14. Ходова К. И. Система падежей старославянского языка / К. И. Ходова. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.
15. Liukkonen K. Das Götterdvandva im Slavischen. Versuch einer Erklärung des sog. Genetiv-Akkusativs // Scando-Slavica. – 1973. – Т. XIX. – С. 249-253.
16. Liukkonen K. Der Ursprung des štokavischen Gen. Pl. auf -ā // Scando-Slavica. – 1974. – Т. XX. – С. 159-163.

Джерела ілюстративного матеріалу

Умовні позначення назв джерел див.:

Словарь древнерусского языка XI-XIV вв. / [под ред. Р. И. Аванесова]. – М., 1988. – С. 28-68.
Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) / [под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой]. – М.: “Русский язык”, 1999. – С. 60-62.

